

'מידת סדום', מוסר והלכה – מאת: הרב אריאל בראלי

א. ממון ואיסור

אנו מוצאים הבדלים רבים בין דיני ממונות לבין איסורים:

1. 'עד אחד נאמן באיסורים' לעומת שניים – בממון;
 2. ניתן 'להתנות על מה שכתוב בתורה' בדיני ממונות ולא על דבר איסור;
 3. 'ספק איסור – לחומרא', ובממון – 'המוציא מחברו – עליו הראיה' ועוד.
- קיימת חלוקה ברורה בין תחום הממונות לתחום האיסורים, וכפי שנאמר בגמרא 'ממונא מאיסורא לא ילפינן'.¹ אף אם ישנו מעשה שמאחד בקרבו את שני התחומים, עדיין כל תחום עומד בפני עצמו. לשם דוגמה ניתן לבחון את ההלכה הבאה: נפסק ב'שלחן ערוך' (ח"מ סי' ר"ח סעי' א): 'מקח שנעשה באיסור... ונתקיים בקנין או באחד מדרכי ההקנאות, המקח קיים'. הקניין חל אף שהקונה עבר על איסור וחילל את השבת. לאור זאת יש לראות כתקדים את השימוש במושג 'מידת סדום' המגיע מתחום מידות הנפש (איסורים מצוות) לדיני ממונות. יש אם כן לבחון עד כמה 'מידת סדום' מהווה שיקול משפטי.

ב. ממון ומוסר

לראשונה, אנו מוצאים את המושג 'מידת סדום' במשנה במסכת אבות (פ"ה מ"ל): 'ארבע מדות באדם האומר שלי-שלי ושלך-שלך זו מדה בינונית, ויש אומרים זו מדת סדום'. המשנה שוללת את ההקפדה היתרה על הרכוש ומדריכה לוותר ולאפשר שימוש כאשר אין בכך הפסד. הראשונים זיהו את מידת סדום עם המצב של הנאה ללא חיסרון – 'זה נהנה וזה אינו חסר'.² כאשר אין פגיעה ברכושך, יש לאפשר לחברך ליהנות מנכסך ללא תמורה. נקדים ונאמר שאין ללמוד מכאן על יחס שלילי של התורה לבעלות האדם על נכסיו, אלא זו הדרכה לצמצום תחושת שכרון הכוח מריבוי הרכוש. בדרך כלל התורה רואה בחיוב הן את מוסד הקניין והן את צבירת ההון. מושג הבעלות הינו אחת מאבני היסוד של 'חושן משפט' ויש בו משום הכרה בזכותו של האדם על ממונו. יתר על כן, אין בדברי חז"ל ביקורת על עצם היותו של אדם עשיר. אדרבה, חז"ל לימדו אותנו לכבד את העושר – כל עוד הושג ביושר, ולראות בו ביטוי של ברכה מן השמים. על הפסוק (בראשית ט, ו) 'כי בצלם א-להים עשה את האדם', מסביר רבנו סעדיה גאון³ שהדמיון בין האדם לבוראו, שבגללו אנו אומרים שהאדם נברא בצלמו של הבורא, הוא עניין השליטה. האדם נתברך ב'וירדו בדגת הים' (שם, כו). רדייה היא השליטה וההכנעה. הרצון של האדם לשלוט ולכבוש אינו פסול מיסודו. האמירה כי 'בעל המאה – הוא בעל הדעה' נכונה במקרים רבים. הכסף מעניק לאדם תחושת עצמה וכוח. זו גם הסיבה לאלימות הראשונה בעולם: על פי המדרש, קין והבל התווכחו על רכוש ועל שליטה, כפי שמתואר במדרש (בראשית רבה פר' כב פס' ז):

ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם וגו'. על מה היו מדיינים? אמרו: בואו ונחלק את העולם; אחד נטל הקרקעות, ואחד נטל את המטלטלין. דין אמר: ארעא דאת קאים עליה דידי, ודין אמר: מה דאת לביש דידי; דין אמר: חלוץ, ודין אמר: פרח, מתוך כך: ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו.

אדם חייב ללמוד לנתב את הרצון לרדות ולשלוט לאופן הנכון ולזמן הנכון, אך רצון השליטה כשלעצמו אינו פסול. וכך מסביר הרב יעקב משה חרל"פ בספרו 'מי מרום',⁴ על פי הדברים הללו, את קביעת הגמרא וההלכה כי 'שואל שלא מדעת, גזלן הוא',⁵ הרי שאל ממנו חפץ והחזירו כמות שהוא, ואיזה גזל יש כאן? אולם לפי האמור, הדברים יובנו. אדם ששאל חפץ מחברו בלי להודיעו, הראה לאדם שממנו שאל שהוא איננו הבעלים על הדבר, ולכן הוא הרשה לעצמו לקחת את החפץ בלי רשותו, ולכן נחשב גזלן.

ג. מידת סדום כשיקול משפטי

אנו פוגשים את 'מידת סדום' לא רק במשנה במסכת אבות אלא גם בדיני ממונות – 'כופין על מידת סדום'.⁶ משמעות הדבר היא שבמגרש המשפטי מופיע שיקול מוסרי ומשמש כסיבה לבית הדין להתערב על חשבון שיקול הדעת של בעל החפץ ולהכריח אותו לעשות חסד! מתברר שבעלות ממונית אינה חזות הכול, וישנה מחויבות הלכתית לחסד עד כדי כפייה והתערבות של בית הדין. לכאורה

¹ קידושין ג ע"א.

² רש"י, בבא בתרא יב ע"ב.

³ פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה, מהד' הרב קאפח (תשמ"ד), עמ' יז.

⁴ מי מרום, ח"א על שמונה פרקים לרמב"ם, עמ' סד.

⁵ ב"מ מא ע"א.

⁶ בבא בתרא יב ע"ב; שו"ע, חו"מ סי' שסג סעי' א.

הוראה זו מאפילה על מושג הבעלות, ומתברר שלאדם אין זכות שליטה מלאה על נכסיו. אולם מדברי הראשונים (המובאים לקמן) עולה שהשימוש בהלכה זו מצומצם ואין ללמוד ממנו על הכלל כולו. אפשר להסיק מכלל זה כי בעלות ממונית אינה חזות הכול וישנה **מחויבות הלכתית לחסד** עד כדי כפייה והתערבות חיצונית של בית הדין.⁷ המושג 'כופין על מידת סדום' מהווה תמרוך אזהרה מפני עמידה עיקשת על שמירת הרכוש. מתברר כי הזכות לקניין כרוכה בגילוי של אכפתיות מצד האדם כלפי סביבתו.

ד. כפייה לכתחילה?

לדעת התוספות⁸ לכתחילה 'אין כופין על מידת סדום!' 'מידת סדום' אינה שיקול שמכוחו בית הדין יכפה על אדם לאפשר שימוש ברכושו. רק בדיעבד, לאחר שכבר היה שימוש והדיון הוא האם חלה עליו חובת תשלום, אזי מתחשבים בשיקול המוסרי של 'מידת סדום' ופוטרים מתשלום. דעה זו עולה בקנה אחד עם מה שנתבאר שהתורה מכירה בבעלותו של אדם, ולא פוגעים בשיקול דעתו למי לאפשר שימוש בנכסיו. אולם כאשר הדיון הוא על חובת פיצוי, אז ישנה משמעות לכך שבסופו של דבר לא נגרם שום נזק לבעלים. וכן ביאר זאת היטב הרב וואזנר, בשו"ת 'שבט הלוי' (ח"ח סי' רצט), וזו לשונו:

אין שום טעם שיוותר אדם על שלו ממש מטעם כופים על מדת סדום, וכי אדם עשיר שהרבה דינרי כסף לא נחשבים אצלו כלל, ושכנו האביון שחסר לו פרוטה, וכי אנחנו נכוף ליתן לעני מכסף העשיר בלי הדיון של כפייה על הצדקה, רק מטעם כופין על מדת סדום!
לדבריו, התורה מכירה בזכותו של בעל הרכוש להחליט מי ישתמש בו, זה הוא חלק מהגדרת הבעלות, ולכן הוא זכאי לסרב לאפשר לחברו ליהנות מנכסיו, גם כאשר אין לו בכך שום נזק. לעומת זאת, מדברי הרמב"ם⁹ עולה כי ישנם מצבים שבהם בית הדין מתערב ופועל אף בניגוד לדעתם של הבעלים, מכוח כפייה על מידת סדום. דבריו מוסבים על הגמרא במסכת בבא בתרא (יב ע"ב):
ההוא דזבן ארעא אמצרא דבי נשיה, כי קא פלגו, א"ל: פליגו לי אמצראי... תרתי אחד נגרא – א"ר יוסף: כגון זה **כופין על מדת סדום** והלכתא כרב יוסף.

עולה מדברי הגמרא כי במקרה שחלקי הירושה שווים לגמרי, אזי יכול אחד האחים לכפות על שאר אחיו לחלוק את הירושה ללא גורל, דהיינו כפייה לכתחילה על מידת סדום. וכך פסק הרמב"ם שם, וזו לשונו:

האחין או השותפין שבאו לחלוק את השדה וליטול כל אחד חלקו אם היתה כולה שוה ואין שם מקום טוב ומקום רע אלא הכל אחד חולקין לפי המדה בלבד, ואם אמר אחד מהם תנו לי חלקי מצד זה כדי שיהא סמוך לשדה אחר שלי ויהיה הכל שדה אחת שומעין לו וכופה אותו על זה **שעיכוב בדבר זה מדת סדום היא**.

התוספות פירשו לשיטתם שזו **תקנה** מקומית, ואין ללמוד ממנה למקומות אחרים, וזו לשונם:
ריצב"א מפרש דהא דאמר רבה כופין לא מדין תורה קאמר... הא דכופין על מדת סדום בזה נהנה וזה לא חסר היינו בשכבר דר בחצר חבירו שאינו מעלה לו שכר אבל הא פשיטא שיכול למחות בו שלא יכנס לדור בביתו אפי"ו בחצר דלא קיימא לאגרא וגברא דלא עביד למיגר דהוה זה נהנה וזה לא חסר אלא **מתקנת חכמים קאמר הכא דכופין**.¹⁰

לדבריהם ישנה תקנת חכמים מיוחדת לאפשר לאחד מהאחים לקבל את חלקו ללא גורל, בהתבסס על כפייה בגין 'מידת סדום'. נראה שחז"ל לא ראו בכך פגיעה ממשית בבעלות, הואיל ומדובר על מצב של תפוסת הבית שאין בו הגדרת בעלות פרטית. לפנינו ישנה מחלוקת ראשונים אם ניתן לכפות לכתחילה על 'מידת סדום' – מדברי הרמב"ם נראה כי ישנם מצבים שכופין לכתחילה, ודעת התוספות היא שכפייה על סדום קיימת רק בדיעבד לפטור אותו מהתשלום או בירושה מתקנת חכמים.

ה. באילו מצבים ניתן לכפות על מידת סדום?

הרמ"א (ח"י"מ סי' שס"ג סעי' ו) פסק שיש אפשרות לכפות לכתחילה 'על מידת סדום', והאחרונים השיגו על דבריו, וזו לשון הישולחן ערוך' והרמ"א:
הדר בחצר חבירו שלא מדעתו... אם אותה חצר אינה עשויה לשכר, אינו צריך להעלות לו שכר. אף על פי שדרך זה הדר לשכור מקום לעצמו, שזה נהנה וזה אינו חסר. הגה: ודוקא

⁷ בדומה לכך בהלכות צדקה, שם נאמר ש'כופים על הצדקה' (בבא בתרא ז ע"ב). כלומר מכריחים אדם אמיד לתת צדקה בהתאם לרמת החיים הגבוהה שלו וכפי שביארו התוספות, ב"ב ח ע"ב, ד"ה אכפיה.

⁸ 'תוס', בבא קמא כ ע"ב ד"ה הא איתהנית, וזו לשונם: 'אפילו למ"ד בפ"ק דב"ב (יב ע"ב) כופין אותו על מדת סדום ויהבינן ליה אחד מצרא שאני הכא **שהיה יכול למנועו מתחילה מלדור בביתו**'. יש להטעים זאת על פי הפני יהושע, בבא קמא יט א, הסובר שכל הנאה מנכסיו של חברו מחייבת בתשלום. אלא שישנו פטור כאשר זה נהנה וזה אינו חסר, משום כפייה על מידת סדום. לכן סברו התוספות כי אין לכפות על מידת סדום לכתחילה, כי בכך מונעים מהבעלים את זכותם לתשלום. אולם אם המקובל הוא שהנאה זו אינה בת תשלום, אזי אף לכתחילה ניתן לכפות.

⁹ רמב"ם, הל' שכנים פי"ב ה"א.

¹⁰ בבא בתרא יב ע"ב ד"ה כגון.

שכבר דר בו, אבל לא יוכל לכופו לכתחילה שיניחנו לדור בו, **אע"פ דכופין על מדת סדום במקום שזה נהנה וזה אינו חסר, הני מילי בדבר דאי בעי ליהנות לא יוכל ליהנות.**

אף שבאופן עקרוני הרמ"א מסכים עם דברי התוספות שלכתחילה לא ניתן לכפות על מידת סדום, הוא מכניס סייג חדש **'בדבר דאי בעי ליהנות לא יוכל ליהנות'**. כוונת דבריו שניתן לכפות לכתחילה על הבעלים לאפשר שימוש בנכס, **בתנאי** שגם אם הם היו רוצים להרוויח ממנו לא היו מצליחים להשכירו. וזה על דרך הרמב"ם שבמקרים מסוימים ניתן אף לכפות לכתחילה. אולם ב'פתחי תשובה' (לשו"ע שם) מובא כי יש שקיבלו את דעת התוספות, ולכן חולקים וסוברים שלא ניתן לכפות לכתחילה אף פעם, וזו לשונו:

בתשובת בית אפרים כתב וז"ל, צ"ע על הרמ"א... ומדברי הפוסקים לא משמע כן [אלא **דאפילו היכא דלא שייך האי טעמא לא מצי לכופו לכתחילה**], **וכן מוכח להדיא מדברי התוס' ב"ב דף י"ב.**

ו. דוגמאות למעשה

בשו"ת 'ציץ אליעזר' (ח"י"ח סי' פ) דן בשאלה אם ניתן לצלם לצרכים אישיים ולא מסחריים כמה עמודים בלא רשות המוציא לאור, וכשמצוין מפורשות בראש הספר שאין להעתיק, לשכפל וכו'; וזו לשונו:

... נראה לי, דיש לצדד היתר בזה, יעוין בחו"מ סימן שס"ג סעי' ו' שנפסק ברמ"א בדינא דזה נהנה וזה לא חסר, דאם הוא דבר דאי בעו הבעלים ליהנות מזה לא יוכלו אזי כופין אותו על מדת סדום שיתן לזה ליהנות ע"ש... וא"כ דון מינה גם לכגון נידונונו, **מכיון שהמו"ל אחרי מוכרו את הספרים או הכ"ע אין ביכלתו יותר ליהנות מהם בהעתקתו, א"כ אזהרתו וקפידתו בזה על הקונים לא חלה ולא מתחשבים בה מכיון שהוא לא יוכל ליהנות מזה, והו"ל זה נהנה וזה לא חסר במקום דהבעלים לא יוכלו ליהנות מזה, דכופין אותו בכה"ג על מדת סדום.**

הרב וולדנברג חידש שניתן להתעלם מאזהרת זכויות יוצרים כאשר העושה זאת לא היה קונה את הספר, כי באופן זה הוא נהנה והמוציא לאור אינו חסר, וזאת בהתבסס על דעת הרמ"א שפעמים שניתן לכתחילה 'לכפות על מידת סדום'. פוסק נוסף שהתייחס לדין 'כופין על סדום לכתחילה' הוא הרב אברהם פרבשטיין (שורת הדין, כרך ב עמ' שכג). הוא דן במקרה שבו אדם הזמין מקרר גדול לביתו. המקרר רחב מדי ולא עובר בחלל הדלת. הפתרון היחידי הוא להעביר אותו דרך החצר של השכן, וזה מתנגד לכך בכל תוקף. הרב פרבשטיין פסק שעל השכן לאפשר מעבר דרך חצרו מהנימוק הבא:

הדבר תלוי בדעת בני אדם, אם בדרך כלל הם מתייחסים לשימוש זה כפגיעה בבעלותם אזי אי אפשר לכופו על כך. רוב האנשים אינם רואים בכפייה להעברה חד פעמית של חפץ דרך רשותם משום פגיעה בבעלות, להפך, מי שמסרב בלא סיבה סבירה נוהג במידת סדום והרי כופין על מידת סדום.

לדעתו, אף התוספות, הסוברים שבדרך כלל 'אין כופין לכתחילה', יודו שבמקרה זה ניתן לכפות את בעל המרפסת. הסברה היא שבדרך כלל אין זו 'מידת סדום' להתעקש על מימוש הבעלות ולקבוע מי זכאי להשתמש בנכס ומי אינו זכאי, וכפי שהתבאר בהקדמה. לכן סוברים התוספות שההתחשבות ב'מידת סדום' תהיה רק בדיעבד. ברם, כאשר השימוש אינו מתפרש בעיני אנשים כפגיעה בבעלות, והמנהג המקובל הוא לאפשר שימוש, הרי המסרב מתנהג באופן חריג, ומשום כן אין לראות בכפייה פגיעה בבעלותו. המקובל הוא לתת מעבר דרך החצר, ומי שמונע זאת נחשב לעושה מעשה סדום, והכפייה עליו אינה פוגעת בבעלותו.

סיכום

לכתחילה לא פוגעים בבעלותו של אדם על רכושו. בעלות האדם מתבטאת בין היתר בזכות להחליט מי ישתמש בנכסיו ומי אינו רשאי. מצד אחר קיימת ההנחיה המוסרית המופיעה במסכת אבות ומורה לאדם לאפשר לאחרים ליהנות מנכסיו כאשר לא נגרם לו הפסד.

מצאנו מקרים חריגים שבהם דיני הממונות מושפעים מההנחיה של מסכת אבות, ונוצרת זכות לכפייה כנגד מידת סדום. הראשונים נחלקו באילו מקרים הדברים אמורים, ובעקבותיהם נחלקו גם הפוסקים. גישה זו אינה מקובלת במערכת המשפט הישראלי, שם הערך המוחלט הוא זכות האדם בנכסיו ללא יוצא מן הכלל. לעומת זאת משפטי התורה נותנים מקום לערכי חסד בתוככי שיקולי המשפט.